

Onderzoeksstrategie eLaw – Centrum voor recht en digitale technologie

Versie d.d. 22 september 2017

Inleiding

eLaw, het centrum voor recht en digitale technologie van de faculteit rechtsgeleerdheid van de Universiteit Leiden, is een multidisciplinair onderzoeksinstituut dat een unieke combinatie van kennis en ervaring samenbrengt op het gebied van de juridische, ethische, maatschappelijke en technologische aspecten van de regulering van het internet en andere digitale technologieën.¹ Vanwege de complexiteit van dit onderzoeksveld zijn de onderzoeksvragen binnen eLaw vaak multidisciplinair van karakter en beslaan meerdere rechtsgebieden.² Binnen eLaw wordt zowel fundamenteel als toegepast wetenschappelijk onderzoek, inclusief conceptueel onderzoek en positiefrechtelijk onderzoek, uitgevoerd naar de juridische, sociale en technologische aspecten van de regulering van het internet en andere digitale technologieën.

eLaw is een multidisciplinair onderzoeksinstituut, bestaande uit onder meer juristen, sociale wetenschappers, filosofen en bèta's. Daarnaast hebben de onderzoekers van eLaw werkervaring in het bedrijfsleven en bij de overheid. Bovendien beschikken de onderzoekers over ruime internationale ervaring en een uitgebreid internationaal netwerk. Door deze samenstelling is het mogelijk om onderzoeksthema's vanuit verschillende perspectieven te bekijken en waardevolle bijdragen te leveren aan de reeds bestaande kennis in het domein van recht en digitale technologie. Deze nieuwe kennis en inzichten dragen bij aan een verdere ontwikkeling en onderbouwing van de wetenschappelijke kennis op deze terreinen. Bovendien wordt via valorisatie input geboden aan de verdere ontwikkeling van nieuw beleid en nieuwe wetgeving.

Vanuit eLaw wordt voor onderzoekers een inspirerende en interactieve omgeving geboden waarin zij tot uitwisseling van ideeën komen en elkaars werk via kritische commentaren op een hoger plan brengen. Samenwerking en co-creatie, zowel binnen eLaw als daarbuiten, dragen bij aan deze uitwisseling van ideeën. Typische voorbeelden zijn de maandelijkse OpenMinded lezingen, de jaarlijkse Hans Franken lezingencyclus en de alumnaverening van eLaw, waarin platforms worden geboden te netwerken en expertise, kennis en (nieuwe) ideeën uit te wisselen.

Zowel nationaal als internationaal is eLaw een prominente speler op het onderzoeksterrein van recht en digitale technologieën. Daarbij speelt eLaw in op de nieuwste juridische en technologische ontwikkelingen ten gevolge van onder meer de toenemende globalisering,

---

¹ Andere technologieën waaraan hier gerefereerd wordt, zijn onder meer big data technologieën, data mining, profiling, blockchaintechnologie, quantum computing, artificial intelligence, Internet of Things, drones, wearables and sociale media.

² Waaronder strafrecht, privaatrecht, staatsrecht (met name grondrechten), bestuursrecht, privacyrecht, gegevensbeschermingsrecht, telecomunicatierecht, jeugdrecht, intellectueel eigendomsrecht (waaronder auteursrecht en octrooirecht), Europees recht en mediarecht.

digitalisering, dataficering en de opkomst van nieuwe technologieën.³ De komende jaren zullen bijvoorbeeld dataficering, robotica, infrastructurele innovaties (digitale platforms) en sociaal-wetenschappelijk onderzoek met grote datasets verder tot ontwikkeling komen en onze samenleving op een onvoorstelbare en onvoorspelbare manier veranderen.⁴ Deze en andere maatschappelijke en wetenschappelijke ontwikkelingen hebben grote gevolgen en roepen vragen op over welke vormen van regulering mogelijk en wenselijk zijn.

Facultaire inbedding

Het onderzoek van eLaw sluit vooral (maar niet uitsluitend) aan bij het facultaire onderzoeksprogramma Effective Protection of Fundamental Rights in a Pluralist World.⁵ De centrale onderzoeksvraag van dit programma is: welke kansen en bedreigingen vloeien voort uit de institutionele en normatieve diversiteit op het gebied van fundamentele rechten voor de effectieve bescherming van deze rechten in een pluralistische wereld?

Andere facultaire onderzoeksprogramma's waarbij wordt aangesloten zijn Coherent Privaatrecht,⁶ Criminal Justice,⁷ the progression of EU law⁸ en Exploring the frontiers of international law.⁹ Ook wordt nauw aangesloten bij het profileringsgebied Interaction between Legal Systems (ILS),¹⁰ via projecten en deelname aan de directie.

Daarnaast wordt intensief samengewerkt met het Leiden Centre of Data Science (LCDS), een netwerk van onderzoekers uit verschillende wetenschappelijke disciplines die gebruik maken van innovatieve methodes voor het omgaan met data.¹¹ Ook is er nauwe samenwerking met het Institute of Security and Global Affairs (ISGA, campus Den Haag), dat zich richt op interdisciplinair onderzoek en onderwijs op het terrein van security studies. Deze samenwerkingsverbanden worden onder meer gerealiseerd door posities voor promovendi die zowel aan het LCDS als aan eLaw zijn verbonden.

Onderzoeksresultaten worden tevens verwerkt in het onderwijs voor studenten, zodat zij de meest actuele kennis (state of the art) krijgen aangeboden in hun leerstof. Dit zorgt weer voor een hoogwaardig curriculum, op alle onderwijsniveaus (pre-university, bachelor, master, advanced master, PhD en postdoctoraal). In het bijzonder geldt dit voor de opleiding

---

³ Zie ook: KNAW (2015) Elfduizend vragen in perspectief. Rapportage jurering Nationale Wetenschapsagenda, KNAW, 2015.

⁴ OCW (2014) Wetenschapsvisie 2025, keuzes voor de toekomst, ministerie van OCW, p 18.

⁵ <https://www.universiteitleiden.nl/en/research/research-projects/law/effective-protection-of-fundamental-rights-in-a-pluralist-world>.

⁶ Dr. Voulon.

⁷ Dr. Schermer, dr. Custers.

⁸ Prof. dr. Van Duijvenvoorde, prof. dr. Gijrath.

⁹ Prof. dr. Gijrath.

¹⁰ <https://www.universiteitleiden.nl/en/research-focus-areas/interaction-between-legal-systems>

¹¹ <https://www.universiteitleiden.nl/wiskunde-en-natuurwetenschappen/leiden-centre-of-data-science>

Advanced Master of Law and Digital Technologies, een één-jarig internationaal opleidingsprogramma gericht op zowel juridische professionals als ambitieuze afgestudeerde studenten die een diepgaande kennis op het gebied van het recht en digitale technologie bezien vanuit een internationale interdisciplinaire invalshoek willen verwerven.

Valorisatie

Om te komen tot een hoogwaardige valorisatie van wetenschappelijk onderzoek, ontwikkelt eLaw valorisatie-activiteiten gedurende alle fasen van het onderzoek, dus niet alleen na afloop van onderzoek, maar ook voorafgaand en tijdens het onderzoek.

Voorafgaand aan onderzoek wordt de basis voor valorisatie reeds gelegd in de fase voordat met een onderzoek wordt gestart. Immers, onderzoek is lastig te valoriseren als relevantie voor en aansluiting met de praktijk ontbreekt. Uitgangspunt is daarbij zoveel mogelijk vraaggestuurd te werken, bijvoorbeeld via selectie van de juiste calls en/of door samen met potentiële aanvragers (zie hieronder) onderzoeksvragen te articuleren. In het laatste geval dienen in een dialoog het belang van de vraagsteller (bruikbare kennis, nieuwe inzichten) en het belang van de onderzoekers (werkbaar onderzoeksvragen, wetenschappelijke onafhankelijkheid, blootleggen van nieuwe kennis) te worden uitgelijnd. Bij vraaggestuurd werken gaat het doorgaans niet om de relatie opdrachtgever-opdrachtnemer, maar om vraagstellers/behoeftestellers (zie bijv. de valorisatiepanels bij NWO).

Tijdens een lopend onderzoek kan valorisatie worden bevorderd door professionals uit de praktijk (in ruime zin) te betrekken bij het betreffende onderzoek, onder meer via interviews, begeleidingscommissies en reviews. Deze instrumenten bevorderen bovendien de kwaliteit van het onderzoek.

Na afloop van het onderzoek (en ook al in de afrondende fasen) worden de resultaten geëxploiteerd via de gebruikelijke kanalen, waaronder wetenschappelijke publicaties, vakpublicaties, populariserende publicaties en presentaties op (inter)nationale congressen. Niet onbelangrijk is het verwerken van onderzoeksresultaten in het onderwijs voor studenten, zodat zij de meest actuele kennis krijgen aangeboden in hun leerstof (zie hierboven).

Aanvragers van onderzoek

Het portfolio van eLaw omvat onder meer onderzoek uitgevoerd voor NWO, de Europese Commissie, de Rijksoverheid en lagere overheden, het bedrijfsleven en NGO's.¹²

Focusgebieden

Binnen een multidisciplinair team van onderzoekers wordt samengewerkt aan de volgende focusgebieden:

---

¹² Mocht u interesse hebben (contract-)onderzoek door eLaw te laten uitvoeren, neem dan contact op (zie hieronder).

- **Cybersecurity & cybercrime**

ICT en het internet maken een steeds essentiëler deel uit van het dagelijks leven en worden steeds verder geïntegreerd in ons bestaan. Met de opkomst van het Internet of Things, wearables en verdergaande dataficering wordt beveiliging en veiligheid steeds belangrijker. De nadruk ligt hierbij niet alleen op fysieke veiligheid en informatiebeveiliging, maar ook in bredere zin op waarborgen voor fundamentele rechten en vrijheden. Daarbij spelen internet governance en de verantwoordelijkheden van betrokken stakeholders een belangrijke rol.

In dit focusgebied gaat ook bijzondere aandacht uit naar cybercrime-vraagstukken, waarbij nieuwe digitale technologieën gebruikt worden om misdrijven te plegen. Typische voorbeelden hiervan zijn ontwikkelingen op het gebied van drones (bijv. criminelen die drones gebruiken voor smokkel, terroristen die aanslagen plegen met drones), malware (bijv. ransomware waarmee losgeld van computergebruikers wordt opgeëist) en bitcoins (virtuele valuta waarmee opbrengsten van cybercrime worden witgewassen).

Technologie kan echter ook een bijdrage leveren aan de preventie, opsporing en vervolging van misdrijven. Typische voorbeelden van zulke opsporingstechnologieën zijn automatische kentekenherkenning (ANPR), aftappen, vingerafdrukken, forensisch DNA-onderzoek, het koppelen van databases, nanotechnologie, data mining en profiling, cameratoezicht, netwerkanalyses en het gebruik van drones.

Onderzoekers: dr. Van den Berg, dr. Custers, dr. Francien Dechesne, prof. dr. Van den Herik, prof. dr. S. van der Hof, dr. Oerlemans, dr. Schermer
Promovendi: R. van Eijk, I. Georgieva, P. Kalis, N. van der Knaap

- **Privacy en bescherming van persoonsgegevens**

Digitale technologieën, bijvoorbeeld big data en profiling, bieden bedrijven en overheden veel kansen, maar er zijn ook risico's in relatie tot ethische beginselen en fundamentele rechten. Ethische beginselen kunnen bijvoorbeeld onder druk komen te staan wanneer personen vooral worden beoordeeld op hun data (menselijke waardigheid) of als onderdeel van een groep (de-individualisatie). Big data kan ook op gespannen voet staan met privacy, wanneer bijvoorbeeld gegevens uit verschillende contexten bij elkaar worden gebracht (decontextualisatie, *identity collapse*). Profiling kan ook risico's met zich meebrengen voor discriminatie (bijv. etnisch profileren), rechtvaardigheid (ondoorzichtige, kafkaëske besluitvorming) en vrijheid (*chilling effects*).

Met de opkomst van sociale media en big data technologie blijft privacy een prominent onderzoeksthema. Vanuit juridische perspectief zijn online privacy en de bescherming van persoonsgegevens (in het bijzonder de EU Algemene Verordening Gegevensbescherming – AVG) en eigendomsrechten van persoonsgegevens (bijvoorbeeld in de context van cloud computing) relevant. Instrumenten als Privacy by Design en Privacy Impact Assessments zijn nog volop in ontwikkeling.

Ook andere grondrechten, waaronder non-discriminatie, menselijke waardigheid en vrijheid van meningsuiting, zijn bijzonder relevant in deze context. Nieuwe

technologieën die aanleiding voor onderzoek vormen zijn onder meer big data, het Internet of Things (IoT), het Internet of Bodies (IoB), kunstmatige intelligentie (Artificial Intelligence), drones, blockchain, bitcoins, wearables en serious gaming. Vanuit ethisch en filosofisch perspectief is er aandacht voor data ethiek.

Onderzoekers: dr. Van den Berg, dr. Custers, dr. Dechesne, dr. La Fors, prof. dr. Van der Hof, dr. Keymolen, dr. Schermer, dr. Voulon, prof. dr. Zwenne
Promovendi: E. de Mul, M. Rhoen, M. Stewart, H. Ursic

- **Ethische en maatschappelijke implicaties van digitale technologieën**

In toenemende mate worden persoonlijke relaties gevormd en onderhouden via sociale media (bijv. Facebook, Snapchat, Grindr). De platformeconomie, met als boegbeelden Airbnb en Uber, zetten traditionele verdienmodellen onder druk. Technologie zelf wordt steeds pro-actiever en autonomer. Taken die voorheen uitsluitend door mensen werden uitgevoerd worden in toenemende mate overgedragen aan technologische actoren (algorithmic and data-driven decision making, Artificial Intelligence). De wijdverbreide inzet van digitale technologieën brengt fundamentele veranderingen te weeg in de organisatie van de samenleving.

In dit focusgebied worden de ethisch-filosofische en maatschappelijke implicaties van deze veranderingen onderzocht. Wat betekent de inzet van deze technologieën voor de menselijke conditie? Hoe evolueren democratische waarden als gelijkheid, rechtvaardigheid, vertrouwen, autonomie en waardigheid? In welke mate beïnvloedt technologie machtsstructuren? In welke mate sluit technologie groepen buiten of biedt het juist kansen? Wat is de invloed van technologie op de rol en handelingsmogelijkheden van burgers? Welke ethische beginselen moeten in acht genomen worden bij de ontwikkeling en implementatie van nieuwe technologieën?

Onderzoek in dit focusgebied draagt bij aan maatschappelijk verantwoorde technologische innovatie door onder meer:

- de ontwikkeling van ethische kaders voor het ontwerpen en implementeren van nieuwe technologieën.
- conceptuele analyse van (juridische) kernbegrippen en maatschappelijke waarden die onder invloed van technologie betekenisverschuivingen ondergaan.
- het in kaart brengen en analyseren van het moreel actorschap van stakeholders.
- de ontwikkeling van richtlijnen voor ethisch datagebruik.

Onderzoekers: dr. Custers, dr. Dechesne, dr. La Fors, dr. Keymolen, prof. dr. Van der Hof

Promovendi: J. Evers, A. Jaramillo Villacis, A. Petreski, G. Wiggers, H. Nakad-Weststrate, G. Stathis

- **Telecomrecht en mediarecht**

De opkomst en verspreiding van digitale technologieën heeft het reguleringslandschap in diverse juridische gebieden fundamenteel veranderd. Te denken valt hierbij aan het telecommunicatierecht, intellectuele eigendomsrecht en het mediarecht. Dit heeft er

voor gezorgd dat er fundamentele vragen omtrent de effectiviteit, reikwijdte en het bereik van de traditionele juridische middelen zijn ontstaan.

Voor het telecommunicatierecht zijn bepalende factoren de dynamiek van de digitale technologische ontwikkelingen en de economische consequenties daarvan voor investeringen in infrastructuur. De rechtsvorming én de handhaving van het telecommunicatierecht leveren elk uitdagingen op als het gaat om het waarborgen van een effectief en technologieneutraal regelgevend kader. De regelgeving raakt het belang van rechtssubjecten die met elkaar vanuit alle continenten via verschillende netwerken (mobiel, vast, satelliet, IP) communiceren. Dit vraagt om een internationale focus. In het onderwijs en onderzoek richten wij ons op verschillende deelonderwerpen: de interactie met het (Europees) mededingings- en privacy-recht, de uitgangspunten voor marktregulering, interoperabiliteit en normalisatie, toedeling van schaarse middelen zoals radiospectrum, delen van netwerken en sites, stimuleren van netwerk- en diensteninnovatie, beschermen van maatschappelijke en eindgebruikersbelangen, zoals netneutraliteit en consumentenbescherming, de invloed van sectorspecifieke regelgeving op overeenkomsten (samenloop van het telecommunicatie- met het verbintenissenrecht).

Daarnaast levert de opkomst en verspreiding van deze technologieën nieuwe ideeën en concepten voor regulerings- en juridische mechanismen op. Bij eLaw richten we ons in het onderzoek op het verkrijgen van een breed en fundamenteel begrip van de manieren waarop de ontwikkeling van digitale technologieën invloed heeft op de samenleving en de regulerings- en juridische kaders binnen de samenleving. Het onderzoek in dit gebied richt zich op het ontwikkelen van nieuwe concepten en perspectieven binnen het veranderende reguleringskader in een wereld van digitale en convergerende technologieën, de rol van wet- en regelgeving in zo'n wereld en de beschikbare mechanismen voor wet-, regel- en beleidsmakers om deze ontwikkeling in goede banen te leiden. Het doel is de toepassing, het gebruik van en de toegang tot platforms en technologieën op zo'n manier vorm te geven dat de 'rule of law' wordt gehandhaafd.

Aandachtsgebieden daarbij zijn democratie, vrijheid van meningsuiting, mediarecht, smart infrastructure and data services regulation, smart contracts, intellectueel eigendom, marktregulering, telecom- en e-privacyrecht en maatschappelijk verantwoord innoveren

Onderzoekers, prof. dr. Van Duijvenvoorde, prof. dr. Gijrath, prof. dr. Hins, mr. Knol, prof. dr. Zwenne
Promovendi: M. van Bergen, P. Kalis

Contact

Voor vragen over het onderzoek binnen eLaw kunt u contact opnemen met mr. dr. ir. B.H.M. (Bart) Custers, hoofd onderzoek, via b.h.m.custers@law.leidenuniv.nl of via het secretariaat, mw. Regina Noort, via elaw@law.leidenuniv.nl.